

— Romská literární tvorba

— Adam Bartosz

— **Papusza (Bronisława Wajs)** (cca 1908–1987)

Papusza byla první známou romskou¹ básnířkou v Polsku. S jejím „odhalením“ a pozdějším proslavením jsou spjata jména dvou polských básníků. K prvnímu důležitému setkání, které mělo významně ovlivnit život této Romky, došlo, když se při svém putování setkala s mladým básníkem Jerzym Ficowským. Toho zaujaly její básně (*gila*) natolik, že je přeložil do polštiny. Druhou šťastnou náhodou se stalo, že se překlady těchto romských děl ocitly v ruce Juliana Tuwima (1894–1953), jednoho z nejvýznamnějších polských básníků, který se postaral o jejich vydání. Papuszina literární pozůstalost je impozantní – představuje okolo 40 vlastnoručně zapsaných děl a množství životopisných textů. Svá básnická díla psala romsky, zatímco životopisné črty a dopisy polsky.

S Papuszinou tvorbou je nerozlučně spjata osobnost již zmíněného Jerzyho Ficowského, bez něhož by nebylo autorské osobnosti jménem Papusza. Jerzy Ficowski byl známý básník a literát, ale především vynikající romista. Bez jeho výzkumů a publikací by byla dnešní

1 Ve shodě se zavedeným územím respektujícím požadavek romské reprezentace vyhlášený na 1. sjezdu Mezinárodního svazu Romů (IRU) v roce 1971 i s terminologií užívanou v našem časopise od jeho založení (1994) mluvíme v překladu o Papusze jako o polské „Romce“, její dílo pak řadíme k „romské“ literatuře či „romské“ poezii, přestože v originálu článku, stejně jako v dobových dokumentech se všude užívá termínů „Cikán“, „Cikánka“, „cikánský“...

Podle vysvětlení autora článku se totiž termíny „Rom“, „romský“ mezi polskými Romy zatím příliš nevžíly. V současné době jich užívají pouze mladí romští političtí předáci a při různých oficiálních příležitostech neromští úředníci a novináři. Mnohé starší Romy naopak tyto termíny iritují, neboť je považují jen za jakousi lacinou jazykovou magii, která má za jediný cíl zvýšit sebevědomí Romů. Známý romský básník z Papusziny rodiny – Edward Dóbicki – o sobě prohlašuje: *Já jsem Cikán, můj dědeček byl Cikán. Nejsm žádný Rom! Podle mne je „Rom“ slovo (v polštině) cizí, romské. V romštině označuje toho, koho polština označuje slovem „Cikán“. Z historie – bohužel – přece nelze vyskočit! Poláky přece taky nemůžeme jen tak překřtít na Lechy (historické označení Poláků, pozn. překl.)!* (Rozhovor s romským básníkem Dóbickým, *Gazeta Morska*, příloha deníku *Gazeta Wyborcza*, 24. 10. 2001).

Romský básník a řezbář Karol Gierliński-Pormo říká: *Já jsem vždycky byl a jsem Cikán. Slovo Rom je umělé, mediálně vykonstruované.* (O tvorbě K. Gierlińskiego, *Gazeta Wyborcza*, Zielona Góra, 17. 02. 2002). Známa romská básnířka a autorka písňových textů Teresa Mirgová zdůrazňuje: *„Jsem hrdá na to, že jsem Cikánka.“* Není třeba dodávat, že sama Papusza nikdy neslyšela o tom, že by se „Cikánům“ mohlo říkat „Romové“, a že by se jistě velmi divila, kdyby ji někdo jako „Romku“ oslovil, přestože v době, kdy zemřela, se již tohoto označení mezi vzdělanci začínalo užívat.

polská romistika velmi chudá. Debutoval v roce 1953 knihou *Cyganie polscy* (Polští Cikáni). Kniha obsahuje obrovský materiál, který se mu podařilo shromáždit během různých setkání s Romy a v době, kdy s nimi kočoval na přelomu 40. a 50. let. V roce 1949 se ocitl v táboře Dioniza Wajse, kde se seznámil s jeho fascinující ženou Papuszou, tehdy již asi čtyřicetiletou zralou Romkou. Papusza znamená v dialektu skupiny *Polska Roma* (Panenka). Tak se tehdy říkalo malé ženušce, které při křtu dali polské jméno Bronia (Bronislava) a která je pod svým romským jménem dodnes uváděna v polských encyklopediích i mnoha světových lexikonech.

Ve svém životopise Papusza napsala: „*Tatínek pocházel ze skupiny Varmijaků a Berniků,² maminka pak ze skupiny haličských Romů. Otcova rodina byla lepší. Já si ale na něj moc nepamatuji, bylo mi pět let, když umřel kdesi na Sibíři. Maminka si pak po osmi letech vzala Jana Wajse.*³

Tábor, v němž se Papusza narodila a vyrostla, kočoval po různých oblastech Polska, Volyně a okolí Vilnjusu. V některých dokladech Papusza uváděla, že se narodila v Lublinu, v jiných, že ve Grodnu, ale zda tomu tak skutečně bylo, není jisté. Podobně je tomu s datem narození. Sama uváděla, že se narodila v roce 1909, v úředních dokladech jsou však zaznamenána i data 17. srpen 1908 nebo 30. květen 1910. To je ovšem pro kočovníky té doby příznač-

| Papusza |

2 *Varmijakové (Varmiakové), Bernikové, Galicijakové (haličtí Romové)* jsou názvy jednotlivých podskupin tzv. *Polska Roma*. Ti se uchýlili na území Polska na počátku 16. století před pronásledováním, kterému byli vystaveni v Německu. Mají proto ve svém dialektu množství německých výpůjček. Kočovali na územích tzv. historického Polska, tedy dnešního Polska, Litvy a Západní Ukrajiny. Romové žijící v těchto oblastech se dodnes identifikují s označením *Polska Roma*. *Varmijakové a Galicijakové* jsou názvy teritoriální, vznik názvu *Berniakové* není znám. Papsuzina matka pocházela ze známého rodu *haličských Romů – Zielińských*.

3 Jan Wajs pocházel ze skupiny tzv. německých Romů (*Sasytka Roma*), kteří jsou rovněž součástí tzv. *Polska Roma*.

né. Doklady se „vyráběly“ tehdy, když to vyžadovaly okolnosti, data se uváděla z paměti tak, aby působila věrohodně. Při následující příležitosti si dříve uvedené informace již málokdo pamatoval přesně.

O Papuszinych osudech do doby, než se setkala s Ficowským, toho mnoho nevíme. O válečném období napsala velkou báseň *Krwawe łzy* (**Ratválně jasva** – Krvavé slzy), v níž popisuje strastiplný útěk před Němci a Ukrajinci. Oblasti Západní Ukrajiny, kde Wajsovi putovali, patřily před válkou Polsku, v září 1939 je zabral Sovětský svaz. V červnu 1941 přišli na řadu Němci. Separatistické ukrajinské organizace usilující o nezávislost Ukrajiny spatřovaly cestu k vytvoření samostatného státu pod německou kuratelou ve vyhlazení Židů a Poláků, a tak s pomocí německé policie vyvraždily v průběhu roku 1942 v těchto oblastech téměř celou židovskou komunitu. Od léta r. 1943 nastalo vraždění Poláků a Romové se s tím jaksi svezli – jednak proto, že byli „cikáni“, a také proto, že byli Poláci – zkratka „polští cikáni“. Ušetřeni byli snad jen někteří „poukrajinstěři“ Romové (kteří mluvili velmi dobře ukrajinsky), o to méně šancí měli ti, kteří byli více spjati s polskou kulturou. A právě toto drama je velmi zřetelně zachyceno ve zmíněném Papuszině díle. Popisuje v něm rovněž tragické osudy Židů, jakož i pomoc sovětských partyzánů, kteří nejednou zachraňovali Romy jak před Němci, tak před ozbrojenými Ukrajinci.

Když se po válce východní hranice Polska posunula a oblasti, v nichž do té doby tábor Wajsových kočoval, se ocitly na cizí, sovětské straně, přemístili se i oni dále na západ. Východní německé oblasti byly totiž připojeny k Polsku, německé obyvatelstvo bylo odsud vysídleno a na uvolněné místo se masově stěhovali Poláci z oblastí zabraných Sovětským svazem. Romové z Volyně a Podolí si zase honem pospíšili „za svými“, tj. do tzv. „Znovuzískané země“. A je pravděpodobné, že se na svých cestách po novém území Dolního Slezska a Pomorí setkávali se „starými známými“ z východních oblastí.

Papusza byla v té době již několik let vdaná. Provdlali ji v šestnácti letech za otčímova bratra Dioniza Wajse, který se již blížil čtyřicítce. Z různých jejích vzpomínek vyplývá, že to nebylo šťastné manželství. Papusza byla nesmírně citlivá osobnost, která se už v dětství odlišovala od ostatních. Na rozhodování o volbě svého životního partnera neměla sebemenší podíl, neboť to podle tradice příslušelo starším. O svém dětství napsala:

Jsem hrdá na své vzdělání, ačkoliv jsem jej nedosáhla ve školách, ale sama svým životem, kterým jsem prošla. Můj život mi dal mnoho zkušeností a poučení. To všechno si dodnes pamatuji a do smrti si pamatovat budu [...]. Rok nato jsem už nebyla tak malá – 13 let života. Byla jsem štíhlá a hbitá jak veverka v lese, až na to, že jsem byla černá [...]. Za to, že jsem byla k lidem laskavá a uměla číst, Romové se mi posmívali a plivali na mě... . pomlouvali mě a já si – jim na zlost – čet-

la co nejvíc a hodně věštila. Plivali na mě, ale já si trochu poplakala, ale stejně jsem si dělala, co se mi zachtělo. Přihlásila jsem se do knihovny a brala si jakékoli knížky, protože jsem nevěděla, které jsou dobré, a tak jsem postupně pochopila, že je život a život. Prosila jsem rodiče, aby mne dali do školy, ale nechtěli slyšet: „Nebudeš paní učitelka.“ A tak jsem s tím dala pokoj a jenom jsem četla a četla, až mne bolely oči [...].⁴

Velmi jsem se chtěla naučit číst, ale rodiče o to nedbali. Otec pil, hrál karty a maminka neměla ponětí o tom, co je to vzdělání, ani zda je či není pro dítě potřebné. Měla své starosti s otcem, že byl alkoholik – kterým je dodnes a bude až do smrti. A tak kde se dítě mohlo učit? Takové dítě vyrůstalo a vychovovalo se samo. Prosila jsem tedy děti, které chodily do školy, aby mi ukázaly, jak se píše aspoň některá písmena. Vždycky jsem někde něco ukradla a nosila jim to, aby mě učily. A tak jsem se naučila a b c d atd. Blízko mě bydlela židovská hokynářka. Chytala jsem slepice a dávala jí je – a ona mě za to naučila číst. A pak jsem četla mnoho novin a různé knížky. Číst umím dobře, ale píšu nehezky, protože jsem psala málo. Zato jsem hodně četla. A tak to u mě zůstalo po celý život až dodnes.

| Dionizy Wajs |

Wajsové byli muzikanti – harfeníci. Jezdili po městech a vesnicích, hráli na svatbách, jarmarcích, v krčmách. Dařilo se jim velice dobře. Když se ocitli po válce v západním Polsku, muzikantství bylo nadále jejich hlavním zaměstnáním. Ženy se zabývaly věštěním. Sama Papusza byla znamenitá věštkyně.

Jednoho letního dne roku 1949 do jejich tábora zavítal mladý *raklo* – chlapec z města. K Romům ho přivedl jejich přítel, známý z mnoha společných poutí. Jerzemu Ficowskému

⁴ Jerzy Ficowski, *Cyganie na polskich drogach*, Krakov 1986, s. 253-254.

bylo tehdy 25 let – byl začínajícím básníkem, fascinovaným romskou kulturou, a pokoušel se vniknout do jejich uzavřené společnosti. Sám měl za sebou léta strávená v konspiraci, jako vojín tajné Armii Krajowej, podléhající polské vládě v Londýně, kterou nový komunistický řád neuznával. V romském táboře byl přijat příznivě, mnoho dní putoval spolu s rodinou Papuszy, zapisoval pověsti, písně a zaznamenával zvyklosti. Papusza ho zaujala tím, že hovořila krásným jazykem a dokázala z hlavy tvořit hotové písně. Přesvědčil ji, aby zkusila zapsat to, co zpívá. Sám se též začal intenzivně učit romsky, vyptával se na významy různých slov. Tak se rodilo jejich přátelství, které trvalo léta. Když se Ficowski navrátil do města, Papusza mu posílala svou další tvorbu psanou romsky a on ji překládal do polštiny.

Právě v té době se tábor Papuszy usadil nastálo. Byla to doba, kdy úřady usilovaly o usazení Cikánů. Zkoušeli jim k tomu vytvářet výhodné podmínky: nabízeli byty, práci, školu pro děti. V té době se ještě nejednalo o donucovací akce – k násilnému usazování Romů došlo až o několik let později – v této době se Romové k usazení motivovali. Hodně Romů také tehdejších možností využilo, prodali koně a vozy a nastěhovali se do bytů. Část z nich se pak příští rok na jaře vydala opět dále, aby se po několika letech nakonec usadila nastálo, jiní ještě zkoušeli v následujících letech sezónně putovat. Papusza s rodinou se v r. 1950 nejprve usadila v Żagani. V r. 1953 však ještě několik měsíců opět putovala, aby nakonec zůstala v Gorzowie Wielkopolskim, kde bydlela dlouhá léta, čímž jaksí získala „občanství“ tohoto města.

Papuszina spisovatelská tvorba je spjatá až s obdobím, kdy její rodina přestala putovat. První písně napsala ještě v roce 1950, kdy bydlela v Żagani, odkud je posílala Ficowskému. Ficowskému tehdy velice pomohl již tehdy známý básník Julian Tuwim, v současnosti počítaný mezi nejvýznamnější polské básníky. Z jeho iniciativy byly publikovány první překlady Papuszinych veršů, spolu s Tuwimovým komentářem ve formě rozhovoru s Jerzym Ficowskim.⁵ Teprve přeložené a publikované verše učinily z Papuszy známou a uznávanou autorku, stala se z ní jedna z největších romských básnířek.

A to byl také počátek jejího životního dramatu. Romové se totiž okamžitě dozvěděli jak o spojení Papuszy s vydanou knihou (ačkoli ona sama o této publikaci dosud nic netušila), tak i o rozhovorech, které s Ficowským vedla. V té době se v prostředí *Polska Roma* stále dodržoval přísný zákaz předávání jakýchkoliv informací o „cikánských tajemstvích“ lidem vně romské komunity. Takovým „tajemstvím“ bylo vše, co je pro pozorovatele zvenčí nepostřehnutelné, a především právě romský jazyk. Psát romsky, překládat romská slova a dávat je čist

5 J. Tuwim, *Cyganie* (rozhovor s Jerzym Ficowským), *Problemy* 1950, Nr 10.

cizím – to byla podle názoru starších Romů zrada zasluhující nejtěžší odsouzení. Mezi skupinou Polska Roma dodnes existuje zákon *mageripen* (znečištění), kterému podléhají Romové, kteří nedodržují tradiční normy. Jedna z těchto norem je zásada zachovávání tajemství jazyka. Osoba obžalovaná z přečinu proti tomuto příkazu může být prokleta a stává se *magerdo* – nečistou. S takovým člověkem se není možné posadit za jeden stůl či mu podat ruku, je naprosto separován od ostatních Romů z tábora. Kletba *magerdo* se může vztahovat i na celou rodinu.

Nevíme přesně, jaký trest stihl Papiszu po zveřejnění jejích básní. Pravděpodobně byla zbита a prokleta, a před úplným vyvržením ji patrně zachránila nemoc, která ji postihla – dostala se do psychiatrické léčebny, kam se v následujících letech ještě několikrát vrátila.

Papisza přestala psát verše, ale nadále pokračovala v korespondenci s Ficowským a Tuwimem, který jí psával dopisy plné obdivu k jejímu talentu. Papisza nikdy Ficowskému nezazlívala jeho jednostranné rozhodnutí zveřejnit její poezii. V dopisech ho vždy nazývala „bratříčkem“ (*Pszatoro*) a měla ho za nejbližšího přítele. Pod vlivem Tuwimových dopisů porozuměla tomu, jakou cenu mají její verše, uvědomila si, že se nezpronevěřila ani svým romským bratrům ani romskému kodexu. Cítila však, že podle romských norem její počínání zasluhuje trest. A byla připravena tento trest nést.

Stala se slavnou, jakmile vyšla její první kniha. Psaly o ní noviny, jako básnířka z řad Romů pro ně získávala respekt. Žila však nadále chudě, v chatrči s nemocným manželem, na živobytí vydělávala věštěním. Kromě toho, že žila ve svazku, který zdaleka nebyl láskyplným vztahem, prožívala ještě jedno drama – neměla děti. A to je v tradičním romském společenství cosi opovrženého. Přijala tedy za vlastního sirotka, chlapce, kterého pojmenovala Tarzan. Výchova chlapce ještě ztížila ekonomickou situaci jeho adoptivních ro-

| Papisza po válce |

dičů. Tuwimovi, který věděl o Papiszině situaci, se podařilo pro ni zajistit honorář za publikované verše. Přijala jej s ohromným údivem a obavou, nemohla uvěřit, že je možné, aby jí za básně platili. Vedena romskou hrdostí zpočátku tyto peníze ani nechtěla přijmout, domnívala se, že ji známý básník dává almužnu. Nakonec však pochopila, že i takto je možné ocenit její talent. Zakrátko také obdržela mimořádné stipendium z ministerstva kultury.

Mezi Neromy se Papisza stala uznávanou autorkou, Romové ji však prokleli. Tragédie, která ji postihla, se částečně dotýkala i Ficowského, který v té době dopisoval svou knihu o Romech v Polsku. Doufal, že Papisza díky svému psychickému stavu alespoň nevnímá své vyloučení z komunity Romů tak palčivě. Na podzim r. 1952 ji varoval, že zakrátko vyjde jeho nová kniha, ve které bude též zmínka o její poezii. Ačkoli se Papisza obávala nepřátelské reakce ze strany romských starších, neprotestovala. Zarmoucená a v očekávání dalšího trestu, si zapsala:

Bratříček píše, že až se Cikáni dozvědí o té knížce, tak ztratí i on své romské přátele... A já jsem svůj romský národ nezradila, ani jsem Romy nevydala na šibenici. Vždyť každý ví, že jsme se živil-li krádežemi a věštěním... a proč putoval po světě ten temný a moudrý národ... Řeknou, že Papisza je „džuklori“ (čuba). Možná někdy pochopí, že jsem nikomu nic neudělala, nikomu jsem neukřivdila...⁶

Přestože si Ficowsky sám uvědomoval, že vydání jeho knihy o Romech velmi rozezlilo romské starší, kteří se pak mstili Papisze, mnoho let o tomto dramatu mlčel. V roce 1986, tedy ještě za života Papiszy, vydal ve sbírce esejí text, ve kterém se svým způsobem doznal ke své vině a Papisze se omluvil. Tento text začíná těmito slovy: „V mém životě mne potkalo štěstí poznat Papiszu, a stát se jejím ‚objevitelem‘. Pro Papiszu však bylo naše setkání neštěstím. Mým přičiněním – ačkoli jsem do běhu věcí nemohl zasáhnout – se jí stala velká křivda. Byla krutě odsouzena a její jméno se v širokých romských kruzích stalo bezmála synonymem zrádkyně. Kdybych před lety nepřišel do tábora, se kterým putovala i ona, nikdy bychom se o této básnířce nedozvěděli. Možná by nikdy nevznikly její nejkrásnější verše, a i kdyby vznikly, naprosto určitě by je nikdo nezapsal. Papisza by však zřejmě byla šťastná, nepostihlo by ji tolik neštěstí. Na svoji omluvu bych toho mohl říci nemálo. Nic by se však nezměnilo na tomto faktu: můj příjezd do tábora Wajsů v roce 1949 se pro Papiszu ukázal být naprosto rozhodujícím okamžikem, který ve svých důsledcích rozhodl o její budoucnosti více než jaká-

6 Jerzy Ficowski, *Falorytka*, in: *Demony cudzego strachu*, Varšava 1986, s. 251-252.

koli další událost jejího života. Avšak to, co z našeho seznámení vzniklo především, je skutečné, oboustranné přátelství.“⁷

Ficowski nedocenil sílu romské tradice, váhu romského prokletí. Když jeho kniha vyšla, dostala se do romských rukou, a právě tito lidé, kteří prý neumějí číst a nikdy nic nečtou, v ní našli to, co považovali za nejhorší zločin – polsko-romský slovník. Papusza propadla panice. Přijela k Ficowskému a žádala ho, aby celý náklad spálil, byla jako smyslů

zbavená. Avšak nikdo nemohl splnit její přání. Není známo, co vytrpěla, jakého týrání se jí od Romů dostalo. Oporou v této těžké době jí byl její muž a korespondence s Tuwimem. Ta dávala Papusze sílu přežít. Uvědomovala si, že ocenění její tvorby tak významným básníkem je skutečným uznáním jejích kvalit, poklonou pro její verše. Tuwimovo jméno působilo jako magické kouzlo. Stačilo, že poprosila v nemocnici lékaře o spojení s Tuwimem, a celý personál ji bral jako dámu. O to větší tragédií pro ni byla básníková smrt na konci roku 1953. V návalu deprese spálila tehdy všechnu jeho korespondenci – zachránily se pouze dva dopisy. Sám Ficowski prožíval Papsuzino drama ze vzdálené Varšavy. Uvědomoval si, že jakýkoliv kontakt s ním jí může jen ještě více uškodit.⁸

Další léta Papsuzina života přinesla střídání pobytů na psychiatrii, předávání cen, autor-ská setkání, dlouhá období uzavření se do sebe, stavy strachu, námahu při péči o nemocného muže a obtížnou výchovu adoptivního syna Tarzánka (ta se neobešla bez soudů za krádeže slepic a bez vězení). V životě Papsuzy se objevuje mnoho nejasností, dvojznačností a nesrozumitel-

| Papusza v táboře Wajsů okolo roku 1930 |

⁷ Ficowski, *Falorytka*, in: *Demony cudzego strachu*, Varšava 1986, s. 209-210.

⁸ Na konci své eseje (*Falorytka idid*, s.261) Ficowski píše: *Přišlo ti to draho, Sestřičko, zaplatíš za to, že se ti splnilo Tvé dávné přání zanechat po sobě na světě něco trvalého a pěkného. Vím, že jsem se zasloužil i o Tvoji budoucí slávu, i Tvé životní pády. To první opravdu není mou zásluhou, to druhé opravdu není mou vinou. Kromě toho dodnes cítím tíži spoluodpovědnosti za všechny ty bídy, kterými jsi musela projít, i když vím, že se jim nedalo uniknout. Pro-miň mi, jestli můžeš.*

ných činů. Pokusy o interpretaci jejích duševních stavů, a přiblížení důvodů, proč přestala se svou tvorbou, se značně liší. Různě bývá rovněž vysvětlována role Ficowského v tomto dramatu.

Ficowsky se dočkal ještě dalšího obvinění. V roce 1991 vznikl o Papusze film režirovaný mladým americkým režisérem polského původu, Gragem Kowalským.⁹ Režisér zde básnířku ztvárnil jako obět Ficowského vědomé manipulace. Ficowsky podle tohoto filmu přímo měnil obsah jejích veršů, a tím se zapojil do politické akce směřující k usídlování a „produktivizaci“ Romů. V důsledku jeho aktivit však básnířku potkalo neštěstí: byla vyhnána ze své komunity. Divák, který něco ví o realitě života Romů ze skupiny *Polska Roma*, lehce pochopí, že se Papusza v dokumentu při rozhovoru s Kowalským bojí vyprávět výlučně ze strachu před názory svých romských spolubratří. Způsob výběru částí materiálu použitého ve filmu je navíc velmi manipulativní.

Papusza nakonec nikdy nic Ficowskemu nevyčetla. Ze zachovalé korespondence s ním vyplývá, že ho vždy obdarovávala velkým přátelstvím a nazývala ho srdečně „bratříčkem“. Její početné pobyty v nemocnicích bývají interpretovány dvěma způsoby. Jedni se domnívají, že nemocnice pro ni byla úkrytem před romským hněvem. Potvrzovala by to i tvrzení jejího muže Dionýza, že je nemocná, má nemocnou hlavu a neví, co dělá. Ovšem ze zpráv některých lékařů vyplývá, že sami hledali cestu, jak této slavné ženě pomoci, během hospitalizace se jí vždy především snažili podpořit a posilnit.

Papusza žila na hranici pokoření a slávy. V roce 1958 jí byla přiznána krajská Lubuská literární cena (při této příležitosti byl také určen rok 1908 jako nejjistější datum jejího narození). V roce 1967 byla přijata do Lubuského (Zelenohorského) oddělení Svazu polských literátů a v roce 1978 jí byla předána prestižní cena ministra kultury. Dodejme, že po její smrti byla na budově Krajské veřejné knihovny v Gorzovie, kde mnohokrát četla své verše, umístěna plaketa s její podobiznou.

Jediným překladatelem jejích děl a znalcem její tvorby dodnes zůstává Jerzy Ficowski. Všichni ostatní, kdo píší o jejím díle, využívají jeho překladů. Donedávna se dokonce i všechny její rukopisy nacházely pouze v jeho vlastnictví. Naskýtá se tedy otázka, do jaké míry jsou dochovaná básnířčina díla autentickou tvorbou Papuszy a do jaké míry jsou interpretací Ficowského, či dokonce jeho dílem? Zdzisław Morawski, který znal Papuszu osobně, tvrdil, že ji nikdy neviděl nic napsat, a když podepisovala převzetí legitimace Svazu spisovatelů, svůj podpis spíše „namalovala, načmárala“.¹⁰ Při autorských večerech Papusza četla své verše výluč-

9 *Historia Cyganki* (Příběh Cikánky), scénář a režie Greg Kowalski, kamera M. Herbe, hudba Jan Kanty Pawluśkiewicz, Studio osvětových filmů 1992.

10 Zdzisław Morawski, *Wszystko, co wiem o Papuszy*, [in:] *Papusza* (1992); Andrzej K. Waśkiewicz, *Papusza i Ficowski, tamtéž*.

ně ve Ficowského překladu, pouze výjimečně zacitovala několik veršů v cikánském originále.¹¹ A kromě Ficowského nikdy nikdo od Papuszy nedostal žádné vlastnoručně napsané verše.

Badatelé, kteří Papiszinu poezii zkoumají, rovněž zkoušejí dohledat odraz poezie v její autentické řeči. V rozhlasu a na filmových kotoučích se dochovaly nahrávky jejího vyprávění, které dosvědčují, že skutečně mluvila velmi poetickým způsobem. Tento dojem navíc posiluje pro Papiszu charakteristický východní

přízvuk, který má v polštině velmi lyrickou intonaci. Při poslechu těchto vyprávění se zdá, že by je stačilo zapsat a rozfrázovat a vzniklo by tak další básnické dílo. Rukopisy těchto vyprávění jsou dostupné – v roce 1996 je od Ficowského odkoupilo polské Ministerstvo kultury a předalo je Společnosti tvůrců a přátel cikánské kultury v Gorzowě Wielkopolském. Tam je tedy možné tyto texty studovat, překládat a ověřovat věrnost Ficowského překladů. Jistě brzy vzniknou i nové překlady z originálu. Nyní se jimi zabývá například vynikající jazykovědec Marcel Courthiade.

Papusza samozřejmě neznala základy romského pravopisu. Pro svůj zápis používala polskou abecedu, která velmi dostatečně odráží specifika jejího romského dialektu. Psala bez jakýchkoliv úprav, tak jak mluvila. Její básně jsou v podstatě texty písní (své básně proto i nazývala „písňe“ – *gila romane*, tedy texty určené ke zpěvu). Psala na celou šířku papíru, bez interpunkčních znamének, vynechávala písmena, slabiky, dokonce i celá slova. Redakce takto zapsaných textů, rozdělení zápisu na věty a verše a použití interpunkčních znamének, to už je dílo Ficowského, který navíc v dalších vydáních těchto písní (z roku 1956 a 1973) značně upravil i své původní překlady.¹²

| Rodina Papiszy, sedící muž s vousy je její muž Dionizy Wajs |

¹¹ Tadeusz Kajan, *Spotkania z Papiszą*, [in:] *Papisza* (1992).

¹² Waśkiewicz, *Papisza* (1992).

Jak již bylo řečeno, Papusza začala zapisovat své písně-verše až v době, kdy její rodina přestala putovat. Obsahem její tvorby je hlavně stesk po jejím minulém životě. U prvních děl není jasné, nakolik vzešly spontánně z básnířčiny vnitřní potřeby, a nakolik byly inspirované politickou konjunkturou. V některých ovšem nacházíme obsah, který vyzývá k zanechání kočování.

*Nu, poslouchajte Cikáni!
Zanechte kočování!
Jsme na dobré cestě.
Co nám říkali, uděláme.
Chceme se konečně usadit,
jinak vychovávat děti.
Ty ve školách se budou učit!¹³*

Právě takové verše, které byly v dalších vydáních Papuszinych básní Ficowským stydlivě opomíjeny, vedly k jeho obvinění, že Papuzinu tvorbu řídil a že ji využíval k agitaci pro sedentarizaci, která je z dnešní perspektivy vnímaná jako velmi závažné provinění na svobodě dříve volných kočovníků. Tyto básně navíc Ficowski použil ve své první knize.¹⁴ Dnes tento svůj výběr obhajuje požadavkem svého tehdejšího vydavatele.¹⁵

Tvorba Papuszy vychází ze smutku po dřívějším životě, paradoxně v ní však také často oslavuje rozhodnutí usadit se. Zdůrazňuje se tak dojem vnitřní rozpolcenosti, ve které na jednu stranu básnířka naráží na vnitřní problém lidí, kteří se nepřizpůsobili životu ve zdech, současně však si však také jasně uvědomuje, že minulý život byl plný ústrků, hladu, chladu a přezírání od lidí, které na svých cestách potkávali. Tento paradox je možné vysvětlit také tím, že se léta mládí s odstupem každému jeví jako krásná, romantická, naplněná šťastnými událostmi.

Velmi ojedinělé je téma následující básně, která začíná slovy:

*Země má
země moje i lesní
jsem tvoje dcerka /.../*

13 J. Ficowski (1953), s. 132.

14 J. Ficowski (1953).

15 *Historia Cyganki*, režie Kowalski, 1992.

*Půjdu do hor
hory vysoké,
obleču si sukni krásnou, nádhernou,
ušitou z kvítků
a zvolám ze všech sil:
Polská zemi, červená a bílá!¹⁶*

Po vydání těchto veršů v britském časopise byla okamžitě zpochybněna jejich autentičnost.¹⁷ Takové verše nemohla napsat Cikánka, dcera kočovného národa! Pro Papiszu ovšem byla charakteristická silná identifikace s Polskem, s polskou národní identitou. Mnohokrát to sama zdůrazňovala a samotná skupina *Polska Roma*, ze které pocházela, putovala po polských krajích po staletí. Když ji prosili, aby předčítala verše v originále, říkala: *Já jsem Polka. Romsky jsem jenom zpívala a zapisovala /.../ Romové jsou Poláci.*¹⁸ Jindy říkala: *Romové jsou germánští a slovanští. Naše jméno zní německy, ale my jsme Romové slovanští. Vy jste Polák, to jste Slovan, my jsme také původem Slované. Společně jsme Poláci.*¹⁹ Dvojitá identita byla tedy pro Papiszu přirozená a její přesvědčení o polské identitě vlastní skupiny plně vysvětluje vlastenecký obsah jejích básní.

Papiszina literární tvorba čeká na další podrobnou analýzu a Ficowského překlady na řádné prověření. Samotná díla básnířky Papiszy – Bronisławy Wajs ovšem již natrvalo vešla do celosvětového romského kulturního dědictví. Od počátku jejího objevení byl s jejím dílem spojen konflikt mezi ortodoxní tradicí a svobodou umělecké výpovědi. Když jsem o ní před léty hovořil s Romy, setkal jsem se mnohokrát s proklínáním, které na její adresu vykřikovaly především ženy. Podobně se Romové vyjadřovali i o Ficowském, obviňovali ho z románku s Papiszou a vyčítali mu, že zákeřně zradil Romy. Dnes se však většina Romů básnířkou Papiszou chlubí, mnoho se hlásí k příbuzenství s ní, a Ficowského oceňují jako člověka, který položil základy vědy o historii a kultuře Romů v Polsku.

První romská básnířka na světě, kterou se dnes chlubí Romové daleko za hranicemi Polska, se ovšem stala obětí svého talentu. Papisza zemřela v roce 1987 u své sestry v Inowrocławu, kam se přestěhovala na konci svého života. Dva týdny po její smrti se ve varšavském časopise objevil tento nekrolog:

16 J. Ficowski (1986), s. 276.

17 Ficowski (1986), s. 275.

18 Kajan, *Papisza* (1992).

19 Janusz Koniusz, *Obiad u Papiszy* [in:] *Papisza* (1992).

P. Bronisława Wajs Papusza, romská básnířka, zemřela 8. února 1987 v Inowrocławu ve věku 76 let. Tuto zprávu dávám na vědomí všem čtenářům a milovníkům jejích krásných veršů Jerzy Ficowski.²⁰

Ficowski nebyl na pohřbu Papuszy. Jak řekl Edward Dębicki, také básník, a její příbuzný: *To nebylo možné, protože se mohlo stát, že by Ficowského Romové dokonce fyzicky napadli.*²¹

Bibliografie

- Jerzy Ficowski (1953), *Cyganie polscy*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
Jerzy Ficowski, (1956), *Pieśni Papuszy*, Ossolineum, Wrocław.
Jerzy Ficowski (1965), *Cyganie na polskich drogach*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
Papusza (1973), *Pieśni mówione* (překlad a úvod Jerzy Ficowski), Łódź.
Jerzy Ficowski (1986), Falorykta, [in:] *Demony cudzego strachu*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa.
Jerzy Ficowski (1986), *Cyganie na polskich drogach*, Wydawnictwo Literackie, Kraków-Wrocław.
Papusza (1990), *Lesie ojczyzny*, Czytelnik, Warszawa.
Papusza czyli wielka tajemnica (1992), Gorzów Wielkopolski.

Fotografie jsou majetkem archívu Etnografického muzea v Tarnově.

Překlad Hana Šebková a Zdeněk Kratochvíl

²⁰ *Życie Warszawy*, ze dne 24. února 1987.

²¹ Morawski, *Papusza* (1992).

Zusammenfassung

Adam Bartosz: Papusza (Bronisława Wajs)

Ihre Bekanntheit verdient die Romaschriftstellerin Papusza, bürgerlich Bronisława Wajs, dem ausgezeichneten Romisten Jerzy Ficowski. Sie kam ungefähr im Jahr 1909 im Kreise wandernder Angehöriger der sog. „polnischen Roma“ zur Welt. Aus ihren Gedichten lesen wir über die Kriegszeit und über die massenhafte Ermordung von Juden, Polen und Roma, desgleichen über die Umstände der großen Umsiedelungen nach den umfassenden Grenzänderungen im Osten und Westen Polens.

Zu ihrer Bildung kam sie dadurch, dass sie schwer an sich selbst arbeitete, nach eigenen Angaben trotz Widerstand und Spott seitens ihrer Nächsten, ihrer Verwandten und Nachbarn. Auch nach dem Krieg, in den neuen Gebieten in Westpolen ernährte sich die gesamte Wandergruppe mitsamt Ihrer Familie recht einträglich von Musikauftritten. 1949 gesellte sich der junge Dichter Jerzy Ficowski zu ihnen, integrierte sich in das Lagerleben und knüpfte mit Papusza eine gegenseitig befruchtende Freundschaft und Zusammenarbeit an. Ihre fruchtbare Periode ging zeitlich einher mit mit der Zeit anschließend an das Selbsthaftwerden.

Vor den Strafen für das Vergehen „Mageripen“, dh. das Preisgeben von Informationen über die Roma an die Gadschos, hat sie damals nur ihre gerade ausbrechende psychische Krankheit bewahrt, die sie wiederholt ärztliche Hilfe und längere Aufenthalte in der Psychiatrie aufsuchen ließ. Landesweit waren ihre Gedichte, Interviews mit ihr und Übersetzungen von Jerzy Ficowski anfangs ohne ihre ausdrückliche Zustimmung, aber letztlich nie gegen ihren Willen herausgegeben worden.

Jerzy Ficowski hat sich später schwere Vorwürfe gemacht, dass Papusza durch sein Einwirken nach Niederschrift ihrer Verse bei den Roma in Ungnade gefallen ist, und die Veröffentlichung des Wörterbuchs Polnisch-Romanes löste bei Papusza panische Reaktionen hervor. Ficowskis Rolle wird – im Gegensatz zu Papuszas eigener Darstellung – im 1991 über Papusza gedrehten Film starker Kritik unterzogen.

Ihr leiblicher Vater war früh gestorben, und die neue Liaison mit dem Stiefvater nahm sie als Statusverlust wahr. Sie wurde dann später mit dessen Bruder vermählt. Mit ihm zog sie mangels eigener Kinder ein Waisenkind groß. In späteren Jahren war sie sehr mit der Pflege ihres kränkelnden Mannes und der komplizierten Adoleszenz ihres Adoptivsohnes beschäftigt, ließ aber nicht von Dichterlesungen ab und nahm zahlreiche Auszeichnungen entgegen. Kritik hinsichtlich der Authentizität ihrer Werke stehen literaturwissenschaftliche Analysen ihrer mündlichen Ausdrucksweise entgegen, die ihre lyrische Art allgemein bezeugen. Ihre Handschriften sind sehr spontan und lassen auf autodidaktischen Ursprung schließen. Gedichte, die auf Bestellung entstanden sein könnten, sind selten.

Ihre doppelte Identität als Roma und Polin, erkennbar in einem ihrer Gedichte, bestätigt sie auch selbst in Interviews. Die lebenslangen offenen Vorwürfe seitens vieler Roma in Polen an ihre Adresse sind inzwischen Bewunderung und Stolz gewichen, aber Jerzy Ficowski konnte es sich aus Sicherheitsgründen nicht erlauben, an ihrem Begräbnis zu erscheinen, nachdem sie am 8. Februar 1987 bei ihrer Schwester gestorben war.

Ein Hinweis für Papuszas Bedeutung für Polen kan an der im Warschauer Großen Theater derzeit installierten Ausstellung „Aus der Geschichte der Polinnen“ ersehen werden, wo Papusza neben Wissenschaftlerinnen, Schriftstellerinnen, Sportlerinnen, Kriegerinnen und Künstlerinnen als eine der sechzig wichtigsten Polinnen präsentiert wird.

Peter Wagner